

Лешак Беднарчук
(Кракаў)

БЕЛАРУСКА-ЎКРАЌНСКІЯ МОЎНЫЯ СУВЯЗІ НА ЗЕМЛЯХ ВКЛ

Святлана Філіпаўна Мусіенка паходзіць з Украіны, а ў Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы з'яўляецца заснавальніцай польскай філалогіі. Яе апраўдана можна лічыць нашчадкам спадчыны Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ), на землях якога адбывалася плённае ўзаемадзеянне польскай, беларускай, украінскай і літоўскай моваў.

Беларуская мова з'яўляецца найважнейшай, але не адзінай усходнеславянскай мовай на землях ВКЛ. Да часу Люблінскай уніі (1569) землі Вялікага Княства ахоплівалі значныя абшары пазнейшай Украіны. Абедзве мовы, нягледзячы на выразныя адрозненні, здаўна знаходзіліся ў цесным кантакце, мелі супольныя інавацыі. На абшары Палесся і Падляшша існуюць пераходныя гаворкі, якія немагчыма адназначна залічыць да адной з іх. Ніжэй мы зоймемся як ужо вядомымі ў навуцы, так і некаторымі незаўважанымі дагэтыль інавацыямі ў абедзвюх мовах і іх памежных дыялектах, у асноўным у сферы фанетыкі выразу. Па-за разглядам акажуцца лексікальныя супадзенні – з прычыны адстунасці адпаведных распрацовак, найперш беларуска-ўкраінскіх двухмоўных слоўнікаў.

1. ФАНЕТЫКА

1. Спірантызацыя $g > h$

Змяненні ахапілі ўвесь абшар беларускай і ўкраінскай моваў, а таксама расійскія дыялекты паўднёвай групы і асобныя паўночныя. Па-за ўсходнеславянскім рэгіёнам спірантызацыя $g > h$ адбылася ў славацкай, чэшскай і верхнялужыцкай мовах і часткова – у некаторых іншых славянскіх дыялектах (славінска-паўн. кашубскім, зах. славенскім і чакаўскім).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове h [γ] з'яўляецца звонкім адпаведнікам велярнага $χ$, але ў паўднёвых гаворках характарызуецца, як ва ўкраінскай, гартаннай арыткуляцыяй. Падобнае вымаўленне (гартаннае, субглатальнае) маецца ў расійскіх гаворках, якія прылягаюць да беларуска-ўкраінскага абшару, але ў большасці паўдн. расійскіх гаворак гэта звонкі велярны спірант $γ$ (РД 1965: 72). У некалькіх лексемах у палескіх і паўднёва-магілёўскіх гаворках была адзначана таксама замена інтэрвакалічнага $-ž-$, $-z-$ > $-h-$: *kažu* [kahu] (1. sg.), *kaže* [kahe] (3. sg.), *skažy* [skahy] (2. sg. imper.), *kazali* [kahali] (3. pl. praet.) oraz *ženu* [henu] (1. sg.), *uže* [uhe] (Ossowski 1992: 123).

У расійскай мове пераход $g > h/γ$ адбыўся ў шырокай паласе сярэдніх гаворак, якія прылягаюць да беларускага абшару, а таксама ў паўднёвых дыялектах (АРГМ 1957: карты: II, 38; III, 1, 7). Спірантызацыя g адбываецца таксама ў паўночных гаворках: на невялікай тэрыторыі на поўдзень ад воз. Анега (РД 1965: 72), а таксама ў асобных аланецкіх гаворках, дзе зычны g ў інрэвакальнай пазіцыі падпадае спірантызацыі, напр. *нога*, *дорога*, *погоди* (Аванесов 1949: 216). Адсутнасць тэрытарыяльнай еднасці з паўднёва-заходне-рускім арэалам сведчыць супраць генетычнай сувязі паміж названымі працэсамі.

Звонкае *h* з'яўляецца факультатыўна ў крэсвай пальшчызне пад уплывам заходнерускага субстрату, пераважна ў запазычаных лексемах, а таксама ў білінгвальных асоб, роднай мовай якіх з'яўляецца ўкраінская або беларуская. У залежнасці ад суседства рэалізуецца спірант гартанны або велярны. Падобным чынам у літоўскай гаворцы з ваколіц Дзятлава на Наваградчыне пад уплывам запазычанняў з беларускай у розных пазіцыях выступае звонкае, звычайна слабое *h*, напр. *^hadina* 'godzina', *ahurka* 'ogórek', *bahotas* 'bogaty' і да т.п. (Rozwadowski, Gregorski 1995: 113-115).

Што да храналогіі, то М. Трубяцкой (1925) адносіць змяненне *g > h* да эпохі, калі існавалі блізкія сувязі паміж паўжнёва-заходняй (прачэшска-славацкай) і ўсходнеславянскай групамі. Па меркаванні Т. Мілеўскага (1993: 265-266) спірантызацыя *g* распачалася (разам з іншымі працэсамі) у познепраславянскім цэнтры інавацый на поўдзень ад Карпатаў, а канчаткова завершылася ў XI-XII стст. У якасці найстарэйшага сведчання змянення *g > h* у Кіеўскай Русі прыводзіцца запіс *ukrugъ* 'окрух' (1073), гіперызм замест *ukruхъ*, а таксама *ospodarje* [государя] 'гаспадара' замест *gosudarje* (1151 Kiparsky 1963: 128). З XIII стагоддзя ў заходнерускіх помніках літоўскае *g* перадаецца праз *ákñ*, або часцей *ákññ*, напр. 1215 *Vilik(g)ailъ* < **Viligaila*, 1247 *Lonъkgyeni* < **Lengvenis* (Būga 1958, I: 227-268).

2. Пераход *u / ɯ / v – i / i / j*

2.1 Рад { *u / ɯ / v* }. Пасля знікнення ераў атрыманы ў спадчыну з прагістарычнай эпохі санант (glajd) *ɯ* у залежнасці ад пазіцыі ў выразе падпадае ў славянскіх мовах рознага кшталту змяненням. У пачатку слова перад галоснай і ў інтэрвакальнай пазіцыі перайшоў у губна-зубны спірант *v-*, аднак калі пасля знікнення слабoga ера аказаўся перад зычным, падпаў вакалізацыі ў *u-*, тып **vъnukъ* > *unuk*. Але пасля галоснай (перад зычным і на канцы слова) захавалася як *ɯ*, утвараючы з ёй фанетычны дыфтонг. Як губна-зубны спірант *w* адзначаецца даследчыкамі ў розных пазіцыях; у залежнасці ад мовы / дыялекта іх варта трактаваць як варыянт *v* або *ɯ*. Акрамя беларускай і ўкраінскай моваў, названы пераход ахапіў паўднёва-рускія (курска-арлоўска-данскія) дыялекты, а таксама частку гаворак паўночнай групы. Падобнае змяненне назіраецца ў славацкай мове, як і ў славенскай унутры выразу, а ў сербска-харвацкай сустракаем парыклад пераходу *ɯ- > u*.

Ва ўкраінскай мове пасля знікнення слабoga ера *u-* на пачатку слова, на думку Г. Шавялёва (2002: 379-382), узнікала пасля паўзы і канцавога зычнага папярэдняга слова (напр., прэпазіцыі *bez, ot, ob, roz-*) побач з *v-* пасля галоснай, адкуль варыянтнасць *v- / u-* нават у выразях з этымалагічным *u-*, напр., ст.-укр. *ni vxo slyša* [ni_ɯxo], *vo vxo* [vo_ɯxo]. Падобна ў галіцка-валынскіх граматах: *to včimili, tēmi vžitki, ani vkažetъ* ітп. (Kuraszkiewicz 1934: 76). Пачатковае [ɯ-] захоўваецца ў абедзвюх мовах пасля галоснай папярэдняга выразу, пар. украінскае *naš učytel' / naša_ɯčytel' ka, vin uže / ja_ɯže, tam u lisi / χata_ɯ lisi, vin u vodu_ɯpaɯ / ja_ɯ snih upaɯ* і да т.п. (Ziłyński, op. cit. 50); *z usim / na_ɯsjomu, naukolo* < *na około* (Shevelov, 2002: 383-384). Падобна і ў беларускай мове, дзе для сучаснага маўлення (стандартнага) І. Савіцка (1972: 255-270), а таксама В. Чэжман і Э. Смолкова (1988: 78-91, 120-121) адзначаюць рэалізацыю *ɯ* на канцы складу і выразу, а *v*, адпаведна, на

пачатку гэтых структур. Запісы, якія сведчаць пра дыфтангізацыю, знаходзім пачынаючы з XIII ст., напр. 1229 *uzjati* [ʊzʲati], XIV ст. *unukъ* ‘wnuk’, 1387 *vedomo usemъ* [vedomo_ʊsem], XV ст. *po vlici* [po_ʊlici], *navročyščaxъ* [na_ʊročyščax], XVI ст. *navčyſe* [naʋčyſja] (Карский 1955: 243-245, 329-332); падобна ў Ф. Скарыны, напр. *rovčene* [roʋčeniʲe], *navčju* [naʋčju] *v bog* [ʋboh] (ФС 1992: 581). Сёння ў пазіцыі паміж выразамі гэтая з’ява жывая як у гаворках, так і ў літаратурнай мове, напр. *jon u domu / ana ʋ domu; umeju / nja ʋmeju* і да т.п. У паўднёва-рускіх гаворках на пачатку складу і выразу таксама замест *v* выступае *ʋ*, напр. *karouka, karou, dauno*, а пачатковае *v*- рперад галоснай можа пераходзіць у *u*-, напр. *ʋnuk / unuk, ʋdova / udov*; і да т.п. (Аванесов 1949: 216, 218; РД 1965: 77).

Таксама ў абедзвюх заходнерускіх мовах даўняе *l* пераходзіць у *ʋ* перад зычным і на канцы слова пераважна пасля спрыяльнага для лабіялізацыі *o*, тыпу блр. *voʋk nasiʋ*, укр. *voʋk nosyʋ*. Найстарэйшым апасродкаваным сведчаннем гэтага змянення лічыцца няўстойлівасць напісання імя Вітаўта, літоўская форма якога **Vitaŭtas* запісваецца наступным чынам: у рускіх дакументах *Vitovt*, у крыжацкіх *Vitout, Wytowd’, Wytawd* або *Witold*, а ў лацінска-польскіх *Witowd(us) / Witold(us)*. На думку К. Бугі (1958: 254-259) формы з *-l* з’яўляюцца гіперкарэктнымі адносна гэтага змянення. Гэтую гіпотэзу – з прычыны адсутнасці рускіх запісаў з *-l* з той эпохі (маюцца пэўныя прыклады з XVI ст.) – падвергнуў сумненню Ё. Речек (1969: 144-161), які субстытуцыю літ. **Vitautas* > *Witold* у крыжацкіх дакументах тлумачыць уплывам германскіх імёнаў з фармантам *-old / -ald*. Прыклады змянення *l* > *ʋ* у апелятывах з’яўляюцца ў канцы XV стагоддзя: *ne vdovzě* [ne vdoʋze] (1489 «Четья-Миня», лакалізацыя няпэўная). У наступным стагоддзі іх лічба ўзрастае (Карский 1955: 319-322), сустракаем таксама гіперызмы, напр. *minu’ši* замест *minu’ši* (1542 Stang 1935:76). Сёння гэты працэс уласцівы амаль для ўсяго абшару існавання беларускай мовы. Падобна і на Валыні, напр. *pownuju* [roʋnuju] (сяр. XVI ст. «Зборнік» папа Налівайкі), *wzdowz* [vzdoʋz] (1552 Луцк), гіперызм *voltorok* [vo_ʋtorok] (1549 Уладава) і ва ўсходняй Украіне. Як заўважае Г. Шавяллёў (2002: 520-534), паўднёва-заходнія гаворкі гэты працэс закрануў толькі ў сярэдзіне XVII стагоддзя, а ў малдаўскіх граматах і сучасных гаворках гэтага рэгіёну наогул невядомы, напр. *wolki, zoltoju* (ор. cit. 524). Падобнае змяненне адбылося ў расійскіх гаворках, якія мяжуюць з беларускімі (Вялікія Лукі, Смаленск, Бранск), напр. *prišou, voʋk, pounyj*, а акрамя таго на значных абшарах паўночных гаворак. У дыялекталогічных апісаннях рускай мовы праводзіцца адрозненне паміж паўадкрытым *ʋ* і губна-губным *w*, тып *towstyj, vowk, daw / data* (Атлас рускіх народных гаворак 1957, карты II, 46, 47; РД 1965: 80), але адрозненні паміж двума варыянтамі [ʋ] не маюць фаналагічнага характару.

2.2. Рад { i / i̇ / j } развіваецца паралельна з { u / ʋ / v }. У пачатку слова перад галоснай і ў інтэрвакальнай пазіцыі спірантычны *j*; перад галоснай пасля знікнення слабага ера *i*- тып *jb̄gla* > *igla*; пасля галоснага перад зычным і на канцы слова *i̇*, які ўтварае з ёй адпаведныя дыфтонгавыя спалучэнні.

Ва ўкраінскай мове, як заўважае Ё. Зільнські (1932: 48-50), *i̇* выступае ў дыфтонгавых спалучэннях [ij], [uj], [uj], [ej], [oj], [aj]. Але як зычны ў секвенцыях [ja], [je], [jo], [ju], [ji], [jy]. Ваганне { i / i̇ } адбываецца таксама ў гаворках, як і

ў фанетыцы літаратурнага маўлення. Як санант *j*- часта гучыць пасля канцавога галоснага папярэдняга выразу, а як галосны *i*- пасля зычнага, напр. *ja j̄du, χto j̄de / win ide*, падобна *sestra j̄ brat / brat i sestra*.

Таксама ў беларускай літаратурнай мове В. Чэжман і Э. Смулкова (1988: 241) адзначаюць змяненне *j* на пачатку выразу і складу, *j̄* адпаведна на канцы слова, таксама ў пазіцыі паміж выразамі, тып *jon išoŋ, jana j̄šla*. Бываюць індывідуальныя, а таксама рэгіянальныя выключэнні з гэтага правіла (абагульненне *j* або *j̄*), а менавіта на паўднёвым захадзе (паён Берасця) ва ўсіх пазіцыях можа з'яўляцца *j*, што мае паралелі ў паўночна-польскіх гаворках. Асаблівасцю ўсходнеславянскіх моваў з'яўляецца наяўнасць гэтага змянення ў пазіцыі паміж выразамі, напр., блр. *jany dvajšli*, укр. *ja_μže / vin uže; χto_ide / win ide*; пд.-рус. (гаворкі) *ona_μ gorodē / on u gorodē* (РД 1965: 77).

Падобнае змяненне маецца ў літоўскай мове, дзн *v, j* выступае на пачатку слова перад галоснай, а таксама ў інтэрвакальнай пазіцыі і рэалізуецца як *-j̄, -μ*, напр., *su dievu!* 'з Богам' > *sudiev* [sudieŋ], *rankoje* 'у руцэ' > *rankoj* [rankoj] (Отребски 1958: 368). Аднак замена *l* (у літоўскай паўсталага з непалатальнага *l̄*) на *μ* перад зычным праяўляецца ў латышскіх дыялектах на беларускім памежжы, напр., *toŋka < tolka < talka* 'талака, калектыўная праца'; *aŋk'iuŋi = alkūnē* 'локаць' (Endzelin 1922: 146). Разам з тым у крэсвай палышчызне і гаворках усходняга памежжа аказіянальнае змяненне пачатковага перад зычным *u- > μ-* з'яўляецца вынікам уплыву заходнерускіх моваў (Grabka 2002: 104-105).

У суме, для паўднёва-заходне-рускіх моваў характэрны пераход: *jV-, -VjV-/-VjC-, -Vj̄*, уключна з пазіцыяй паміж выразамі. Ён з'яўляецца развіццём познепраславянскай тэндэнцыі з эпохі вакалізацыі / знікнення ераў, калі пачатковыя *v̄b-, j̄b-* пасля канцавога зычнага папярэдняга выразу пераходзілі ў *u-, i-*, а пасля галоснага ў *v-, j-* (> Ø-), адкуль нерэгулярныя дублеты *u- / v-, i- / Ø-*, тыпу *u/vnuk, (i)skra*.

3. Дыфтангізацыя

У адрозненне ад польскай і рускай літаратурнай мовы дыфтангізацыйныя працэсы цыклічна ўзнікаюць у розных частках заходнерускага арэалу. Гэтаму спрыяе той факт, што пасля знікнення слабых ераў зычныя *j, v* у новай пазіцыі на пачатку складу і выразу (г.зн. перад зычным і перад паўзай) пэалізаваліся як глайды, утвараючы з папярэднім галосным (таксама і ў пазіцыі паміж словаў, саюз *i > j̄* і прыназоўнік *u > μ*) шматлікія дыфтангічныя спалучэнні: [ai], [oi], [ei], [ui], [yi] – [au], [ou], [eu], [uμ], [yμ]. Таксама змарфаналагізаваны сёння пераход *l > μ* стаў чарговай крыніцай дыфтангічных спалучэнняў.

Яшчэ адной крыніцай дыфтангізацыі стала *ě* (агульнаруская тэндэнцыя), а таксама падоўжаныя ў закрытых складах *e* і *o*. Найлепш дыфтонгі захоўваюцца на Палессі, дзе яны выступаюць пераважна ў націскных закрытых складах, тып **lěsъ > lies; *medъ > mied > m'ued > m'üid; *konъ > kuon / kuen / kuyn / kuin*). Артыкуляцыйнай асаблівасцю гэтых дыфтонгаў з'яўляецца іх артыкуляцыйная аднастайнасць, г.зн. адсутнасць выразнага паўнагалосся і нескладаўтваральнага элементу. Розныя стады дыфтангізацыі сустракаем таксама на поўначы Валыні, Палессі, Падляшшы і паўднёва-заходніх беларускіх гаворках (Шавялёў 2002, карта III, 1; Kuraszkiewicz 1985: 51-82, 166-189, дадатак 3; Lesiów 1997: 411; ДАБМ 1963, карты 34, 35).

Падобныя з'явы і вынікі (пад націскам, найчасцей у пазіцыі пасля слабога *ě*, пры *e*, *o* ў закрытым складзе) мелі месца ў цэнтральна-паўднёва-беларускіх гаворках (Наваградка, Ваўкавыск, Маладэчна, Баранавічы, Слуцк, Мінск, Бабруйск), дзе на літоўскім памежжы ў выніку маем [ʲie / ye], а таксама [ʲuo / uo], напр., *p'ieč*, *u kućie / kručye* 'крупы; тпуоно / њуос 'нёс' і да т.п. Як заўважае Ё. Развадоўскі (1961: 341-351), з артыкуляцыйнага гледзішча ідэнтычная з літоўскай дыфтангізацыя мела месца ў трохмоўнай гаворцы вёсак з ваколіц Дзятлава, напр., літоўскае *dauburyš* 'сенакосы' змяняецца ў беларускае *douburie*. Адзінай розніцай паміж гэтымі мовамі з'яўляецца наяўнасць у літоўскай дыфтонгаў таксама і ў ненаціскных складах. Гэтая акалічнасць дазволіла вучонаму зрабіць дапушчэнне, што крыніцай беларускай дыфтангізацыі быў балцкі субстрат. Гомафанічную рэалізацыю дыфтонгаў і іх наяўнасць у вакалічнай сістэме трохмоўных гаворак літоўска-польска-беларускага памежжа (Дзятлава, Лаздуны, Дзевянішкі, Герваты) пацвердзіла праз гады Т. Суднік (1975: 171-197).

4. Пратэза

Узнікшая ў праславянскую эпоху вакалічная пратэза (не вядомая, за выключэннем некалькіх лексемаў, у рускай і польскай літаратурнай мове) дасюль жывая ў паночнаславянскіх гаворках, асабліва на заходнерускім абшары, а ў беларускай мове ўвайшла ў правапіс і літаратурнае вымаўленне. Але ва ўкраінскай, як і ў польскай, гэтая з'ява павінна была ўспрымацца як гаворкавая, бо ў літаратурную норму трапілі нешматлікія, найчасцей ужываныя формы: *vin*, *vona*, *vono*, (*v*)*ulica*, (*v*)*uço*, але *uši* (Ziłyński 1932: 108-109). Згодна з правіламі фонатактыкі праславянскае пратэтычнае *ц-* і *і-* звычайна выступае ў спірантычных варыянтах *v-* (перад акругленымі), *j-* (перад пярэднімі і *a*). Заходнерускай інавацыяй з'яўляецца пратэтычнае *h-*, якое на Палессі і Валыні з'яўляецца пераважна перад *o-* (ДАБМ 1963, карта 47; Dejna 1957, карта II, 1-3; АУМ 1984, карта 140; Lesiów 1997:269; Швелёв, 2002, карта IV, 4), адкуль трапіла ў памежныя польскія гаворкі (Grabka, 2002: 83-84).

У беларускай мове, як сцвярджаюць Э. Блінава і Я. Мяцельская (1980: 65-66), прыстаўны зычны – жывая з'ява для большасці гаворак, асабліва перад акцэнтаванымі галоснымі, напр., *v-'ozera / azj'ory*; *v-'orny / ar'ać*; *j-'ihrary / ihr'ać*; *j-'iskra / iskr'ycca* і да т.п. Перад пярэднімі галоснымі гэта, як правіла, *j-*, якое радзей сустракаецца перад заднімі (пераважна ў формах займенніка *j-on*, якія даходзяць далёка на ўсход аж да Масальска і р. Угры, г.зн. даўняй мяжы ВКЛ; пар. РД 1965: 242-244, карта 3). Перад заднімі акругленымі галоснымі гэта спірантычнае *v-*, напр., літаратурныя: *v-už*, *v-ulica*, *v-ostry*, *v-oka*. Асабліва жывы гэты працэс у віцебскіх гаворках, напр., *v-uça*, *v-ušy*, *v-ušycca*; *v-ozira*, *v-očaraž* (Браслаў), таксама ў капільскіх, гомельскіх, магілёўскіх гаворках, а на захадзе – вакол Наваградка, напр., *v-ozara*, *v-osjañ*, *v-uço*, *v-uška*. Радзей з'яўляецца *v-* перад *a-*, *i-*, напр., *v-arfa*, *v-ikona*, *v-inija* (літар. *inej*). Аднак у ваколіцах Гродна і Камянца (Літоўскага), відаць пад польскім уплывам, пратэза не з'яўляецца, напр., *okna*, *osjañ*, *ozero*, *ostryj*, *uço*, *uško*, *ulica*, *utka*; тое ж на паўночна-ўсходняй ускраіне Гомельшчыны (пар. ДАБМ 1963, карты 47, 48).

Побач з украінскім абшарам сустракаем пратэтычнае *h-*, напр. *h-uça*, *h-usy*, *h-už*, *h-ułyca*; *h-ostryj*, *h-oseñ*, *h-okna*, *h-señnu*, *h-oči*. Тут сустракаем *h-* перад *a-*, які

ў беларускай мове не падпадае пратэзе, напр., *h-aves*, *h-avečka*, *h-areχ*, *h-arać*, *h-armija*, а таксама перад *i-*, напр., *h-inšy*, *h-yškra*, або замест *v-*, напр., *h-arabej* (літар. *vierabej*), *h-osim* (літар. *vosem*).

У літаратурнай мове, як заўважаюць В. Чэкман і Э. Смулкова (1988: 222), галосны *i-* на пачатку беларускіх выказаў і складоў атрымлівае зычную пратэзу *j-* : на пачатку слова *j-ihranu*, *j-iskra* ў сярэдзіне, пар. *ma-jix*, *tva-jix*. Аднак пачатковаму *e-ў* айчынных выказах (за выключэннем выклічніка *e-χe-χe!*) папярэднічае *h-*, напр., *h-ety*, *h-eny* і да т.п.

У рускай мове пратэтычнае *v-* з'яўляецца ў асобных лексемах перад акругленымі галоснымі, пар. ст.-рус. *v-otčina*, сённяшняе *v-ot*, *v-osem* (Kiparsky 1963: 146-147). Пратэза з'яўляецца ў гаворках на тэрыторыі, пераважна на захадзе сярэдняй паласы, якія калісьці ўваходзілі ў склад ВКЛ, напр., каля Бранска *v-akno*, *v-oblaka*, *v-oči* (Шевелёў 1953: 73); пар. таксама мапу *v-utka*, *v-oseń* (РД 1965: 255). Акрамя гэтага аказіянальна з'яўляецца ў розных мясцовасях на ўсход ад Масквы (АУМ 1957, карта II, 55).

Ва ўсходніх польскіх гаворках (памежных і крэсовых) пратэзу *χ* і *v* перад усімі галоснымі Б. Грабка (2002: 111) тлумачыць уалывам украінскіх і беларускіх гаворак.

Пратэза пачатковай галоснай сустракаецца таксама ў літоўскіх дыялектах не толькі на беларускім памежжы, напр., *ura* [j-īra] 'ёсць', *uoga* [v-uoga] 'ягада', *ožka* [v-ožka] 'каза', *urva* [v-urva] 'нара' (Otrębski 1958: 378-379), аднак з'ява гэтая не агульная.

5. Падваенне

Праславянскія спалучэнні тыпу: пярэднеязычны зычны + *ɨj* перад галоснай, у заходнерускіх мовах падпадаюць узмацненню (падаўжэнню), успрыманым як падваенне. Як заўважае Ё. Зільньскі (1932: 114-115, 159), ва ўкраінскай літаратурнай мове гэтыя спалучэнні перайшлі ў гемінаты, напр., **veselbje* > *vesillja*, **lʲjati* > *lljaty* і замяняюцца ва ўсходніх, паўночных і частцы валынскіх гаворак у падвоеныя зычныя, напр., *wesil'a*, *l'aty*; таксама з іншымі пярэднеязычнымі зычнымі *t*, *d*, *s*, *z*, *č*, *ž*, *n*, напр., *žyr'a*, *bezlād'a*, *kolos'a*, *χabaz'a*, *kloč'a*, *zbiž'a*, *nasin'a*. Такі самы працэс адбыўся ў беларускай мове (ДАБМ 1963, карта 64), дзе падваенню падлягаюць пярэднеязычныя зычныя, напр., *kalošše*, *kućca*, *suž'z'a*, *myššu*, *nočču*, *ružžo*, *sviňna*, *vjasellja*, *lljuć*; на ўсходзе (дзе захоўваецца *r'*): *macerrju* і да т.п. Найдаўнейшыя прыклады адносяцца да XV стагоддзя, напр., *χrestytjanskago*; XVI ст. *brattja*, *niččogo*, *stannja*, *kollem* (Карский 1955: 292-300). Іншай праявай гэтай тэндэнцыі у абедзвюх заходнерускіх мовах з'яўляецца змяненне ў дзеяслове (3. sg. pl., inf.) канцавога *-t* + зваротнае *sja* > *-cc'a* > блр. *-cca*, укр. *c'a*, напр., *pytati-sja* > блр. *pytacca*, укр. гаворкавае *pytac'a* і г.д.

На думку Р. Шавялёва (2002: 630), падваенне, як вынік знікнення слабых ераў пасля зычных перад ётам, з'явілася пасля ацвярдзення губных зычных (XIII ст.), якія не падпалі пад названы працэс. Аднак пад яго падпалі функцыянальна мяккія. На абшары ўкраінскай мовы найстарэйшыя прыклады паходзяць з малдаўскіх грамат XV ст., напр., 1433 *obvezanně*; нешматлікія сустракаем ў XVI ст., напр., 1560 *nalljali*, а паўсюдна гемінаты з'являюцца на пісьме толькі ад сярэдзіны XVII ст., таксама ў тапонімах, напр., 1702 *Zaporožže*, 1710 *Podolle*,

1720 *Rossju*. Р. Шавялёў дапускае, што падваенне на тэрыторыі Малдавіі мела лакальны хзарактар, яе асноўным цэнтрам была тэрыторыя Беларусі (дакументы XV-XVI ст.), адкуль пасля Люблінскай уніі пашырылася на Украіну, даходзячы да Карпатаў.

Як заўважыў О. Брэх (1916: 86-88), падваенне тыпу *sviňna, sud'd'a, žel'l'ä* і іншыя беларускія рысы выяўляюцца на захад ад Масальска, а жыхарамі ўсходняй часткі завецца Польша, а таму ўсходняя мяжа падваення пазначае даўнія межы Рэчы Паспалітай (да 1656 г.) і гэтая акалічнасць да пач. XX ст. захавалася ў свядомасці жыхароў. Тое ж на паўднёвым усходзе Беларусі, у мяшаных велікалуцкіх і смаленскіх гаворках, напр., *svat't'a, lošad'd'u, nareč'č'o, rož'ž'u* (Blinava, Mjaceskaja 1980: 63) і паўднёвым усходзе каля Бранска, напр., *suddja, trettej, usilennja* і Арла, напр., *brattja, visellja* (Шевелёў 1953:73, 79).

У абедзвюх заходнерускіх мовах падваенне ўвайшло ў літаратурнае маўленне, аднак не дайшло да суседніх з польскімі падляшскіх, гарадзенскіх, заходнепалескіх і паўднёва-заходніх украінскіх гаворак (ДАБМ 1963, карта 64; Dejna 1957: 67-70, карта III, 6; Шевелёў, 2002, карта IV, 7).

6. Дыспалаталізацыя

Як і ў польскай мове, фанетычная дыспалаталізацыя ахапіла ў беларускай і ўкраінскай мовах дзёсенныя зычныя (функцыянальна мяккія) *č', š', ž'* перад *i, 'e*, якія перасунуліся да тылу *у, е*. Гэты працэс ахапіў таксама ў абедзвюх мовах зычны *r' > r*, які захоўвае мяккасць на ўсходняй перыферыі беларускага абшару і часткова ва ўсходне-ўкраінскіх і карпацкіх гаворках. Губныя зычныя ў абедзвюх заходнерускіх мовах падпалі дыспалаталізацыі на канцы слова, а ў паўднёва-заходніх беларускіх гаворках *p', b', v', m'* перад *a, o* надаюць мяккасць у выглядзе спірантычнага *j* – як у блізкай Мазовіі, напр., *apjac', bjodro, vjoska, mjakko* (Э. Блінава, Я. Мяцельская 1980: 57).

Паслядоўная (ацвярдзенне перад кожным даўнейшым пярэднім) дыспалаталізацыя адбылася ва ўкраінскай мове, а таксама ў заходнепалескіх і падляшскіх гаворках абедзвюх моваў. Як заўважае В. Курашкевіч (1963: 35, 70, 83), гэты працэс рухаўся з паўднёвага захаду, а распачаўся ў XIII-XIV ст. у Галіцкай Русі, напр., *zažuvajut', inšyi, čyniti, starcy, pryjali, městyčem, Ivanovyč* і да т.п. (Kuraszkiewicz 1934: 69-73). Таксама і ў старабеларускай мове ад пач. XIV стагоддзя сустракаем прыклады дыспалаталізацыі *č', š', ž'*, напр., *shyšyš'ь* (к. 1300), *shužyть* (1456), *budučyть* (1480); на думку Я. Карскага (1955:378-379), гэты працэс завершыўся ў XVI стагоддзі і ахапіў амаль усе гаворкі (за выключэннем перыферыйнай у раёне Ржэва).

Ва ўкраінскай мове тэндэнцыя да дыспалаталізацыі мацнейшая ў заходніх гаворках, але ва ўсходнеўкраінскіх гаворках і ў архаічных карпацкіх палатальнасць захоўваецца ў большым маштабе (Ziłyński 1932: 60-62, 135-139). Наогул мяккасць зычных захоўваецца на памежжы з рускай мовай, а новыя цвёрдыя часта прысутнічаюць на памежжы з польскай.

7. Группы зычных

У адпаведнасці з прынцыпам санорнасці у абедзвюх мовах выдаляюцца групы санант-абструэнт перад галоснай [SOV], абструэнт-сананат пасля галоснай [VOS] і абструэнт-санант-абструэнт [OSO]. Як заўважае Ё. Зільныскі (1932: 154), у гаворкавым, і асабліва размоўным, украінскім маўленні канцавы санант альбо знікае, напр., *past* [pas], *nisl* [nis], альбо з'яўляецца неэтымалагічны галосны, пераважна ў запазычаных словах *teatr* [teater], *ministr* [minister], *rubl* [rubel], *promysl* [promysel], а на пачатку слова перад санантам – пратэтычны (прэвакалізацыя), які змяняе межы сілабы; вакалізацыя слабога ера побач з санантам (VIII.8.2) выдаляе групу [OSO]. Падобную тэндэнцыю адзначае І. Савіцка (1974: 64-65) у сучаснай беларускай мове, скуль з аднаго боку вымаўленне тыпу *bojaśń* [bojaś], а з другога боку *rubel*, *metr* гав. [metar]. У дыялектах адбываюцца таксама спрашчэнні іншых груп галосных на пачатку слова, напр., *hość* [hoś], *radaść* [radaś] (ДАБМ 1963, карта 59).

У спалучэннях абструэнтаў відавочныя рознага кшталту асіміляцыі, радзей дысіміляцыі, якія часткова нагадваюць развіццё ў польскай або рускай мове:

kt > *χt* ва ўкраінскай заканамернае ў паўсядзённым і гаворкавым маўленні, напр., *doχto/ir*, *viχt*; блр. (*ni*) *χto*, гав. *doχtorek* і да т.п.

čt > *št* блр. *što* < *čto*, gw. *naśleh* < *načleh*; падобна ва ўкраінскай: зах. *počtar* / усх. *poštar*, *čtyri* / зах. гав. *štyri* (літар. *čotyri*), агульнаўкр. *čto* > лэмкаўскае *što*.

χš > *kš* укр. *suχšyj* > *sukšyj*, *hluχšyj* > *hlukšyj* і т.д.

šč > *š* блр. *tavaryš* (з XV ст.), гав. (?) *prasšaj*; укр. (закарпацкае) *ščo* > *šo* (рэдкае).

čn > *šn* у беларускай паўсюдна, пар. літар. *rušnik*, гав. *pomošnik*, *skušna*, *vešnoje* (Карский 1955: 389). Ва ўкраінскай шырылася з усходу на захад, дзе як і ў польскай пераважае вымаўленне *čn*, напр., усх. *rušnyk*, зах. *ručnyk*, *rušnyća* / *ručnyća*, *serdešnyj* / *serdečnyj* і да т.п.

Наогул структура груп зычных у беларускай мове найбольш устойлівая і блізкая да рускай мовы, а ва ўкраінскай з гэтага гледзішча бліжэйшая да польскай, пар. агульныя для абедзвюх моваў спрашчэнні (*stn* > *sn* / *zdn* > *zn*, *stl* > *sl*, *stc* > *sc*, *tsk* > *ck*, *rvš* > *rš* ітп.) і змяненні (*sr* > *str* / *zr* > *zdr*, *mr* > *mbr*, *pč* > *pšč* і да т.п.), пар. Я. Карскі (1955: 389-392), Ё. Зільныскі (1932: 128-134), Г. Шавялёў (2002: 604-627).

8. Фонатактыка

У абедзвюх мовах, між іншым, таксама як у славацкай і літоўскай, на фанетычную структуру выразу ўплываюць спалучаныя паміж сабой: прынцып санорнасці, тэндэнцыя да пазбягання гяту (зеўрання) (VV > VCV) і адкрытасці складоў (CV/CV/CV) таксама ў пазіцыі паміж выразамі.

8.1. Прэвакалізацыя. Як заўважае І. Савіцка (1972: 259), у беларускай мове санант на пачатку слова выступае перад іншым зычным (SOV-), згодна з прынцыпам санорнасці атрымлівае пратэтычнае *i-*, што дазваляе ссунуць мяжу сілабы (VS/OV-), напр., *i-ržyšča i-ldu*, *i-mšar*, *i-mknuc*[?], *i-mhla*; іншыя вакалічныя пратэты, напр., *i-hruška*, *i-štuka*, *o-kmen*, *a-pašledni* тлумачацца аналогіяй. Прэвакалізацыя з'яўляецца, як правіла, пасля канцавых зычных папярэдняга выразу, які ўтварае рытмічную групу, пар. *jon_ithal*, але *jana_ithala*. На думку аўтара галосныя на пачатку слова надзвычай рэдкія, таксама як і спалучэнне дзвюх галосных у сярэдзіне слова. Да падобнай высновы прыходзяць В. Чэкаман, Э.Смулкова (1988:

275), падаючы прыклады прэвакалізацыі перад *rv-*, *rž-*, напр., *i-rvac'*, *i-rža* / *a-ržyščā* і да т.п. У дыялектах на ўсходзе пераважае *a-*, у цэнтры *i-*, а на паўднёвым захадзе пратэза з'яўляецца рэдка (пар. *ržany*, *l'njany*, ДАБМ 1963, карты 26, 27). Ва ўкраінскай мове па-за палескімі гаворкамі (АУМ, I 1984, карта 256) гэтая з'ява выступае рэдка, напр., *mhla* [i-mhla], *ržaty* [i-ržaty], *χristyty* > гуцульскае *rstyty* [i-rstyty], аднак зафіксавана ўжо ў граматах, напр., *i-lhovskyyi* (Kuraszkewicz 1934: 29). Аднак сутыкаемся з ёй (разам з іншымі беларускімі рысамі) у рускіх гаворках у раёне Бранска, Арла і Курска, дзе пераважае *i-*, напр., *i-rža*, *i-rvaniya*, *i-rtut'*, *i-lnu*, радзей *a-*, напр., *a-lljanoj* (Швелелёў 1953: 73; РД 1965: 256).

Выглядае на тое, што ўзорам для прэвакалізацыі была паўночнаславянская паралель *i-* / *Ø-*, што ўзнікла з расшчаплення праслав. **jь-*, якое паводле Ё. Развадоўскага (1961: 331-334; Т. Лер-Сплавінскі 1957: 215-218, бачыць тут уплыў націску) у абсалютным пачатку давала *i-*, а пасля вакалічнага завяршэння папярэдняга выразу знікала, адсюль няўстойлівасць польскіх (*i*)*skra*, (*i*)*kra*, (*i*)*gram*, блр. (*i*)*hrajū*, (*i*)*holka*; укр. (*i*)*holka*, (*i*)*hrajū*, (*i*)*maty* (Ziłyński 1932: 155). Разам з тым у рускай мове распаўсюдзілася форма з *i-*: *igla*, *igolka*, *igrat'*, толькі ў паўднёвых гаворках могуць з'явіцца формы без *i-* (Kuraszkewicz 1963: 24). Пагаджаючыся з агульнай мадэллю для абодвух працэсаў, трэба адзначыць, што заходнерускі пераход *i-* / *i-*, *u-* / *u-* сведчыць на карысць гіпотэзы Е. Развадоўскага, а форма *i-* (варыянт пасля галоснай) замацавалася ў чэшскай мове *jhla*, *jhra*, *jmu*, *jdu*.

8.2. Інтэрвакалізацыя. Гэтым тэрмінам можна акрэсліць заходнерускую замену слабых ераў на *y* / *i*, якія ў польскай мове знікаюць, а ў рускай даюць *o* і *e*, пар. блр.-укр. *drywa*, *kryvavy*, *jabyko*, *sliza*, рус. *drova*, *krovavyj*, *jabloko*, *sloza*, пол. *drwa*, *krwawy*, *jablko*, ст.-пол. *slza*. Прычым ва ўкраінскіх заходнекарпацкіх гаворках пераважаюць (як у славацкай мове) інверсныя формы тыпу *dyrva*, *sylza* (Швелелёў 2002: 466-467, 590-593, карта IV, 6). Гэтую з'яву ў беларускай мове І.Савіцка (1973: 269) тлумачыць структурай складу (сілабы), якая, як і ў рускай мове, разбівае групу: абструэнт – санант – абструэнт, а значыць з'яўляецца выяўленнем прынцыпу санорнасці. Найстарэйшыя прыклады адносяцца да XIII стагоддзя (Kuraszkewicz 1934: 28).

8.3. Інтэрпазіцыя. Зычныя *v*, *j* зьязляюцца паміж дзвюма галоснымі дзеля пазбягання гіяту, напр. блр. *pavuk*, *navuka*, імёны *Tadevuš*, *Lavon* і да т.п. (прыклады з XV ст. Карский 1955: 339); укр. *naуuka*.

9. Рэдукцыя вакалізму

У абедзвюх заходнерускіх мовах адбываецца рэдукцыя неакцэнтаванага вакалізму, менавіта не з'яўляюцца ў гэтай пазіцыі галосныя *e* і *o*. Аднак у беларускай і ўкраінскай мовах гэты працэс адбываўся незалежна і рознымі спосабамі.

У беларускай мове гэта вынік „акання” і „якання”, уласцівага для паўночна-ўсходніх гаворак і суседніх з імі рускіх (дзясімільятыўнае яканне на ўсход ад Мінска і Полацка да даўняй мяжы ВКЛ, пар. W. Kuraszkewicz 1963, карта IV). У выніку гэтага працэсу ненаціскае *o* вымаўляецца як *a*, але *e* пераходзіць у *a* з папярэднім мяккім, што ў вымове нагадвае пярэдняе *ä*. Падобна ў суседняй літоўскай мове кароткае *ė* шырока вымаўляецца як *ā*, а ў сістэме адсутнічае */*ō*/. Як трапна заўважыў А. Мейлет (1934: 53), гэтыя працэсы спрычыніліся да

ідэнтыфікацыі кароткага вакалізму ў літоўскай мове з ненаціскным беларускім вакалізмам. Гэтае падабенства, на думку А. Вайланта (1950: 108-109), з'яўляецца спадчынай прабалта-славянскай эпохі, калі кароткае *ě* вымаўлялася як сённышняе *ā* ў літоўскай мове, і рыса гэтая захвалася ў славянскіх дыялектах, што заставаліся ў кантакце з балтыйскімі, а таксама ў беларусім *e* [ä]. Гэтую гіпотэзу вылучыў Г. Шавялёў (1953: 28-46), тлумачачы „яканне” балцкім субстратам. Аднак выяўленае А. Мейлетам структурна-арэальнае падабенства не падаецца выпадковым. Змяненне беларускага *e* адбываецца як у пераднаціскай пазіцыі, напр., [c'arér], [čamú], [m'ané], так і пасля націску: [v'osań], [p'as'očak], [n'ašaho] і да т.п. (Карский 1955: 179-186).

Ва ўкраінскай мове Ё. Зільнські (1932: 27-30, 38-43) адзначае тэндэнцыю да звужэння ненаціскага *o* [ô], [û], [u] у заходніх гаворках (даўнейшай усходняй Галіцыі, заходняга Падолля, Валыні, Хэлмшчыны і заходняга Палесся). Геаграфічна шырэйшы абсяг мае звужэнне ненаціскага *e* [ÿ] [y], [i], паколькі акрамя перыферычных ахоплівае большасць гаворак. Звужанае вымаўленне абедзвюх сярэдніх галосных пранікае ў літаратурную мову. Таксама ў „дыфтонгічных” падляшскіх гаворках у ненаціскай пазіцыі даўняе *ě* і *e* вымаўляюцца [i], напр., *vidro, stina, bida*, а *o* як [u], пр. *spudnyca, kuneč, pud nebom* (Łesiów 1997: 411).

Такім чынам у абедзвюх заходнеславянскіх мовах розныя працэсы далі аднолькавы вынік, якім з'яўляецца спрашчэнне вакалізму ў ненаціскай пазіцыі.

10. Падаўжэнне

З'яўляецца вынікам тэндэнцыі, агульнай з заходнеславянскімі мовамі эпохі знікнення ераў. На ўкраінскім матэрыяле было задакументаванае ужо ў XI ст. і выяўляецца ў форме т.зв. „ікавізму” або замене *o, e > i* перад канцавым звонкім зычным пасля знікнення слабога ера, напр., *kiń / konja, lid / ljodu* (*ě* змяняецца ў *i* у кожнай пазіцыі). У паўночнаўкраінскіх гаворках гэтае змяненне адбылося толькі пад націскам, а на поўдні і ў літаратурнай мове ў любой пазіцыі. На Палессі і Падляшшы гэта вышэйназваннага дыфтонгі [uo / ue / ui] і [ie]. На Палессі і ў цэнтральна-заходнебеларускіх гаворках у выніку замяшчальнага падаўжэння (пад націскам) узніклі дыфтонгі, якія ў беларускім выпадку маюць іншую крыніцу. На думку М. Лэсэва (карэспандэнцыйная інфармацыя) замяшчальнае падаўжэнне ёсць з'явай тыпова ўкраінскай; у паўночна-ўсходнебеларускіх гаворках гэтага змянення наогул не адбылося.

11. Сцяжэнне

Сцяжэнне, якому папярэднічала знікненне інтэрвакальнага ёта, адбылося перад знікненнем слабых ераў, якія спрычыніліся да падаўжэння ўзніклай у выніку сцяжэння галоснай. Па меркаванні Марвана (1979: 166) цэнтр гэтага працэсу знаходзіўся на тэрыторыі Вялікай Маравіі, бо найпаўней ён рэалізаваўся ў чэшскай і заходнеславацкай частках краю (22 прыклады); бліжняя перыферыяй была ўсходняя Славакія, паўднёвая Польшча, верхнія Лужыцы і паўночная Славенія (пасля 15); дальняя перыферыяй – паўночная Польшча, ніжнія Лужыцы, цэнтральная Славакія, рэшта Славеніі, сербскахарвацкія тэрыторыі (пасля 10). Ва ўсходнеславянскіх жа мовах гэты працэс мае марфаналагічны характар і абмяжоўваецца сусуднімі з польскай заходнерускімі мовамі.

Як заўважае Ё. Зілінскі (1932: 156), вынікам знікнення *i* у інтэрвакальнай пазіцыі з'яўляюцца распаўсюджаныя сёння сцягнутыя формы тыпу *dobra* < *dobraja, dobre* < *dobroje*, гав. *meji, mojeji* < *mojeji*, усх.-укр. *spiwa / spiwaje, baža* < *bažaje*. Тэндэнцыя да знікнення інтэрвакальнага *-j-* наймацней выявілася на паўднёвым захадзе, а ў карпацкіх гаворках з'явіліся формы: *zac* (< *zajac* < *zajac*), *znau* < *znaja* і да т.п. Аказіянальнае знікненне інтэрвакальнага *-h-* можа прывесці таксама да сцяжэння, напр., *čoho* [čoo] > [čō] *χοῦσεῖς* ?; падобна *nečaj* > *naj* (АУМ, I 1984, карта 273).

У беларускай мове сцяжэнне мае хутчэй абмежаваны характар. Крыху часцей сустракаецца ў дыялектах, у тым ліку ў жаночай форме складанага прыметніка, напр., *zelenaja* > *zelena, belaja* > *bela, sinjaja* > *sinja*. Аказіянальныя *paziraje* > *paziraa* > *pazira; byvalo* > *byцalo* > *balo; kaža* > *kaa* > *ka; blahaslavić* > *blaastavi*[č] > *blāslavic* (Карский 1955: 266-267; ДАБМ 1963, карты 111-114).

12. Адсутнасць у сістэме фанем /f/, /g/

Ад суседняй рускай мовай заходнерускія адрознівае адсутнасць фанем /g/ і /f/. Пра пераход *g* > *h* ужо была гаворка вышэй. Фаналагічным наступствам гэтага змянення стала знікненне карэляцыі змыкання ў падсістэме велярных зычных. Новае *g*, якое паўстала ў выніку сярэднявечных запазычанняў, у дакументах ВКЛ адрозніваецца ад спірантычнага на гэтай тэрыторыіе а́гг з дапамогай лігатуры а́гкѣ. Гук *g* дасёння чужы гаворкам і штодзённаму маўленню.

Інакш выглядае справа з фаналагічным статусам *f*, якога не існавала ў праславянскай мове. Гэты гук выступае ў абедзвюх літаратурных мовах, прычым па меркаванні Я. Карскага (1955) у беларускай наогул не было гуку *f*, а з'явіўся ён пад польскім і расійскім уплывам. У пісьмовых помніках і ў дыялектах чужамоўнае *f* перадаецца праз *хv, хf, х*, напр., *kartoхvel / kartoхlja, хv/fartyх, аxficer, хvamilia*. Найбольш распаўсюджанай з'яўляецца субстытуцыя *f* > *p*, як у суседняй літоўскай мове, якая магла ўплываць на памежныя гаворкі, напр., *kartoplja, Prancuz, pantopli* 'пантофлі, *čerez portku* 'праз фортку' (XVII ст.); таксама ў імёнах, напр., *Apanas, (V) osip, Pilip, Supron, Luciper* і да т.п. (Карский 1955: 342)

Таксама ў частцы паўднёва- і сярэднявечных гаворак чужое *f* замяняецца на *хv, хf, х*, напр., *хvartuk, хvunt; saraхvan (saraхfan) / saraхan; Xvilip (Xfilip) / Xilip* і да т.п. (АРГМ 1957, карты II, 45, III, 29). Аднак у паўночнарускіх аланецкіх гаворках (дзе як у заходнерускай мове *g* > *h; l, v* > *u*) даўняе *хv* > *f*, напр., *falit', fatat', foja* і да т.п. (Аванесов 1949: 217, 225).

2. ЗАЎВАГІ ПА МАРФАЛОГІІ

1. Скланенне.

Адносна рускай захоўвае пэўныя архаізмы (сярод іншых чаргаванне галосных, як блр. *puх / puse*, укр. *bereh / berezi*) і інавацыі пад уплывам польскай (захаванне вакатыву; падзел gen. sg. *-a* адушаўлёных, *-u* неадушаўлёных, працэсы; dat. sg. *-ovi*; nom. pl. *-ove*; тэндэнцыя да ўжывання gen. pl. назваў асоб у функцыі акузатыву і іншыя). У помніках абедзвюх моваў, а ў паўднёвабеларускіх дыялектах і дасёння, дваіны род (dualis) з'яўляецца жывой катэгорыяй. У прэдыкатыўнай функцыі выступае складаная форма прыметніка. У гаворках абедзвюх моваў маюцца

энклітычныя форма асабовага займенніка. У якасці адноснага займенніка побач з кантынуантаў **kotorъjъ* выступае ў абедзвюх мовах **jakъjъ*. Прадуктыўнымі зх'яўляюцца прыслоўныя займеннікі (указальныя, пыгальна-адносныя і ўзніклія ад іх саюзы) з фармантам *-l-*, да ўсяго вядомыя ў гаворках поўдня Польшчы, Славакіі і ў паўднёвай Славіі, напр., блр. *adkul, dakul, pakul*, укр. *dokul', zakyl'*, укр. гав. *doklja, zaklja, zakil'*, пол. гав. *dokiel(a), otkiel(a), zakiel(a)*, славац. *pokial', zakial'*, славац. гав. *zakl' a*, балг. *dokle* с.-х. *dokla/-e(r), pokla*, славен. *dokle(r), pokle(r)*, і да т.п.

2. Спражэнне.

Важнай заходнеруска-карпаца-паўднёваслав. ізаформай з'яўляюцца канчаткі 1. pl. дзеяслова *-to* ў беларускай, украінскай, сербахарвацкай, славенскай мовах і паўднёваславацкіх гаворках, а таксама *-me*: спарадычна ў ст.-бел., на Палессі, у Карпатах; рэгулярнае ў славацкай, чэшскай і балгарска-македонскай.

3. Дэрывацыя

Агульныя выразы і ўласныя назвы перадаюць разнастайныя заходнерускія інавацыі, сярод іншых *hipocoristica* на *-k-evič, -č-uk, -š-ko, -n-ko*. Некаторыя фармацыі маюць паралелі і ў карпата-панонскім арэале: асабовыя назвы на *-(k)o*, этнонімы на *-ec*, тапонімы на *-ovce, -iñce*. Шэраг дэрывацыйных мадэляў паўстаў у выніку памежных моўных інтэрферэнцый, напр. літоўска-польска-беларускае *-aiñce*; мазавецка-беларускае *-ęta/-jata*, польска-беларуска-ўкраінскае *-y(z)na*.

3. ПАДСУМАВАННЕ

Як відаць з прыведзенага агляду, беларуска-ўкраінскія падабенствы датычаць фанетычнай структуры выразу (пачатковы націск, канцавы націск, будова сілабы, фонатактыка). Асобныя з іх узнаўляюць тэндэнцыі з праславянскай эпохі (санарычнасць), і асабліва яе завяршальнага этапу, аднак большасць згаданых з'яваў ёсць наступствам або знаходзіцца ў апасродкаванай сувязі з заняпадам ераў, што змяніла фанетычную структуру выразу.

З пункту гледжання геаграфіі да найважнейшых заходнерускіх інавацый трэба залічыць карпата-панонскія сувязі: (1), пераход *g > h*, як у чэшскай, славацкай і верхнелужыцкай, (2) пераход *u / ʉ / v – i / ĭ / j* прысутнічае ў славацкай і славенскай мовах, (6) дыспалаталізацыя, рэгулярная ў паўднёваславянскай, наяўная ў чэшскай, славацкай і польскай, пашырана ва ўкраінскай, радзейшая ў беларускай. Найважнейшыя агульнарускія інавацыі канчаткова завершыліся ў эпоху Кіеўскай Русі IX-XIII ст., калі ўсходнеславянскі абшар распаўся на два субарэалы: архаічны паўночна-ўсходні, а таксама інавацыйны паўднёва-ўсходні, які ўключае пазнейшыя беларускія, украінскія і паўднёва-рускія гаворкі. Яго межы вызначаюць: змена *g > h*, інтэрвакалізацыя і дыфтангізацыя, а таксама пратэза пачатковага націску.

На рускіх тэрыторыях Вялікага Княства Літоўскага з'яўляюцца інавацыі і захоўваюцца беларуска-ўкраінскія архаізмы. Сюды адносяцца: (3) фанетычная дыфтангізацыя, (4) пратэза пачатковага націску таксама і ў літаратурным вымаўленні, (7) знікненне пэўных груп зычных, (8) жывы прынцып санарычнасці ў

выглядзе прэвакалізацыі, інтэрвакалізацыі і інтэрпазіцыі, (12) адсутнасць фанемы *f*. Аддыграваюць тут ролю марфалагічныя і лексікальныя інавацыі ў абедзвюх мовах, а таксама шматкроць апісаньня рэгіянальных ізагласы (палескія, падляскія, дняпроўскія). Іх арэал супадае наогул з межамі Вялікага Княства (Kuraszkievicz 1963: 79-86).

Чарговыя заходнерускія інавацыі тлумачацца кантактамі з польскай мовай, якія сягаюць пястоўскіх часоў і бесперапынна доўжацца да сёння. Асобныя з фанетычных зменаў могуць сягаць дагістарычнай эпохі: (4) пратэза ў пачатку слова, (6) дыспалаталізацыя, (10) падаўжэнне, (11) сцяжэнне. Сюды ж варта аднесці ўзаемаўплывы і падабенствы ў марфалогіі, лексіцы, анамастыцы.

Некаторыя са згаданых тут падабенстваў (2, 3, 4) характэрныя для літоўскай мовы, што варта разглядаць як страчаную ў іншых мовах спадчыну балтаславянскай эпохі і балцкі субстрат у Беларусі, што магчыма ў выпадку (3) дыфтонгаў у сярэдне-заходне-беларускіх гаворках.

Супастаўленьня тут архаізмы і беларуска-ўкраінскія інавацыі дазваляюць глянуць іначай на роднасныя стасункі ўсходнеславянскіх моваў, дзе украінская (маларуская) мова проціпастаўляецца рускай (велікарускай), а беларуская мова трактуецца як пераходная, але бліжэйшая да рускай. Гэтай класіфікацыі можна проціпаставіць бінарны падзел на дзве групы: усходнеруская, сфарміраваная на тэрыторыі Маскоўскай Русі і прадстаўленая рускай мовай, а таксама заходнерускую, якая удасканальвалася на землях Вялікага Княства Літоўскага (пазней Рэчы Паспалітай) і прадстаўленай двума рознымі, нягледзячы на структурнае падабенства, мовамі: украінскай на Русі Кароннай і беларускай на Русі Літоўскай.

Пераклад з польскай к. філал. н. Алеся Бразгунова

БІБЛІЯГРАФІЯ

- АРГМ (1957) *Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы*, Москва.
- АУМ (1984-2001) *Атлас української мови*, I-III, Київ.
- Аванесов Р. (1949) *Очерки русской диалектологии*, Москва.
- Bednarczuk L. (2004) *Związki fonetyczne białorusko-ukraińskie na tle słowiańskim* [in] „Rozprawy Komisji Językowej” (Łódź), XLIX: 31-49.
- Bednarczuk L. (2010) *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.
- Блінава Э., Мяцельская Е. (1980) *Беларуская дыялекталогія*, Мінск.
- Broch, O. (1916) *Govory k zapadu ot Mosalska*, Petrograd.
- Būga, K. (1958) *Rinkiniai raštai*, I, Vilnius.
- Czekman, W. Smułkowa E. (1988) *Fonetyka i fonologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej*, Warszawa.
- Czyżewski, F. (1994) *Fonetyka i fonologia polskich i ukraińskich gwar południowo-wschodniego Podlasia*, Lublin.
- ДАБМ (1963) *Дыялекталогічны атлас беларускай мовы*, Мінск.
- Dejna, K. (1957) *Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny*, Wrocław.
- Dejna, K. (1973) *Dialekty polskie*, Warszawa. ФС (1992) *Франциск Скарына и его время энциклопедический справочник*, Мінск.

- Grabka, B. (2002) *Nagłos wokaliczny w gwarach polskich*, Kraków.
- Janów, W. (1928) *Z fonetyki gwar huculskich*, [in] *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, Kraków, II: 259-290.
- Карский Е. (1955-6) *Белорусы. Язык белорусского народа*. I, 1-2. Москва.
- Kiparsky, V. (1963) *Russische historische Grammatik, I: Die Entwicklung des Lautsystems*, Heidelberg.
- Kuraszkiewicz, W. (1934) *Gramoty halicko-wołyńskie XIV-XV wieku. Studium językowe*, Kraków.
- Kuraszkiewicz, W. (1963) *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.
- Kuraszkiewicz, W. (1985) *Ruthenica*, Warszawa.
- Lehr-Splawiński, T. (1961) *Studia i szkice wybrane*, Warszawa.
- Łeśiów / Лесів, М. (1997) *Українські говірки у Польщі*, Варшава.
- Marvan, J. (1979) *Prehistoric Slavic contraction*, University Park and London.
- Meillet, A. (1934) *Le slave commun*, Paris.
- Milewski, T. (1993) *Teoria, typologia i historia języka*, Kraków.
- Ossowski, L. (1992) *Studia slawistyczne*, Wrocław.
- Otrębski, J. (1958) *Gramatyka języka litewskiego*, I, Warszawa.
- РД (1965) *Русская диалектология*, Москва.
- Reczek, J. (1969) *Pochodzenie imienia Witold*, [in] „Onomastica”, XIV: 144-161.
- Rieger, J. (2002) *Ukraińskie gwary w Karpatach jako grupa dialektalna*, [in] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*, Łódź: 427-444.
- Rozwadowski, J. (1961) *Wybór pism*, II, Warszawa.
- Rozwadowski, J. (1995) *Litewska gwara okolic Zdzięcioła na Nowogródzczyźnie* (oprac. A. Gregorski), Kraków.
- Sawicka, I. (1972) *Sylaba białoruska*, [in] „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, IX: 255-270.
- Sawicka, I. (1974) *Struktura grup spółgłoskowych w językach słowiańskich*, Warszawa.
- Shevelov G. [Šerex, Y.] (1953) *Problems in the formation of Belorussian*, [in] „Word”, Monograph, No 2: 1-109.
- Shevelov G. / Шевелєв Ю. (2002) *Історична фонологія української мови*, Харків (переклад з: *A historical phonology of the Ukrainian language*, Heidelberg 1979).
- Sławski, F. (1962) *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej*, Warszawa.
- Stang, Ch. (1935) *Die weissrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*, Oslo.
- Stieber, Z. (1979) *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.
- Судник, Т. (1975) *Диалекты литовского-славянского пограничья*, Москва.
- Trubetzkoy, N. (1925) *Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit*, [in] „Zeitschrift für Slavische Philologie“ I: 287-319.
- Vaillant, A. (1950) *Grammaire comparée des langues slaves*, I, Lyon-Paris.
- Wijk van N. (1939/1940) *Zu den Phoneme ĭ / j und ů / w / v speziell im Slavischen*, [in] „Linguistica Slovaca”, I/II: 77-84.
- Ziłyński, J. (1932) *Opis fonetyczny języka ukraińskiego*, Kraków.